

TRANSKULTURALITA MÍSTO NÁRODNÍ MYTOLOGIE? HISTORICKÝ VÝZKUM PROCESŮ KULTURNÍ VÝMĚNY

Veronika Čapská, Lucie Storchová

Transculturalism Instead of National Mythologies?
Historical Research of Cultural Exchange Processes

The study introduces a bloc of articles which explore the growing field of the so called relational approaches to history. It present a critical overview of the developments of the theoretical and methodological discussions in the last thirty years. The authors understand the label “relational history” as an umbrella term for a broad spectrum of approaches which analyse transfers, interactions, interconnectedness and interdependencies of historical phenomena and share the ambition to overcome the national interpretational frameworks. The article shows that the methodological debates often continue to be marked by national contexts (one can mention for example the French-German debate on cultural transfer and *histoire croisée* or the Anglophone preference for the so called concept of transnationalism which itself refers to an idea of a nation). The authors see opportunities for a reflective research and more refined analytical approaches particularly in a systematic border-crossing and intensive collaboration of relational history with other disciplines.

Keywords: cultural exchange, cultural transfer, transnational/transcultural history, relational approaches

Veronika Čapská (*1978), assistant professor at the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague, veronika.capska@fhs.cuni.cz

Lucie Storchová (*1979), assistant professor at the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague, lucie.storchova@fhs.cuni.cz

Tematické číslo časopisu *Dějiny – teorie – kritika* přináší soubor studií, jež jsou reakcí na Call for Papers, zveřejněný na jaře roku 2015 pod názvem *Možnosti a meze studia procesů kulturní výměny*. Cílem bylo otevřít pro širší badatelskou obec problematiku zkoumání kulturního transferu a *histoire croisée*, jež byla v posledních třiceti letech zvláště intenzivně diskutována v prostředí francouzské a německé historické a literární vědy. Zároveň však vykazuje silné přesahy do oblasti komparativních a tzv. transnacionálních či transkulturních přístupů. Její výzkum navíc postupně výrazně překročil hranice původního germano-frankofonního diskusního jádra a propojil se (nejen) s anglofonní badatelskou tradicí.

V následujícím textu nejprve shrneme dosavadní vývoj teoreticko-metodologických diskusí. Je nutno předeslat, že tzv. relační (vztahové) přístupy představují dnes již velmi široký proud bádání, jehož postupy se často prolínají a vědci či vědkyně pracují s jednotlivými koncepty nezdědka poměrně volně (především v angloamerické historiografii). Jakkoli tedy není možné podat vyčerpávající přehled, pokusíme se čtenářům a čtenářkám nabídnout alespoň základní rámec pro pochopení vztahů mezi nimi. Relační dějiny chápeme jako zastřešující termín pro bádání o vzájemné interakci a ovlivňování historických jevů, které se pokoušejí pohybovat mimo národní rámce. Pouze okrajovou pozornost budeme věnovat komparativním dějinám, jejichž metodologické postupy jsou v českém prostředí dlouhodobě relativně dobře známé. V závěrečné části se pokusíme nastínit aktuální výhledy bádání do budoucna a stručně vztáhneme výše zmíněné diskuse ke studiím, které přináší náš tematický blok.

Komplexita jako badatelský cíl: od výzkumu kulturního přenosu k *histoire croisée*

Při zpětném pohledu se zdá, že rostoucí pozornost věnovaná propojenosti (*interconnectedness*, *Konektivität* apod.) jako dějinnému faktoru má souvislost s procesy a výzkumy globalizace, evropeizace, expanze sociálních sítí, migrace či uprchlictví (a to již dlouho před rokem 2015).¹ Příznačně se ve stejné době projevila

1 Ke kontextu rozmachu výzkumu tzv. problému konektivity srov. MATHIAS MIDDELL, *Historische Komparatistik und Kulturtransferforschung. Vom bilateralen Beispiel zu Beiträgen für eine globale Geschichte*, Eurostudia – Transatlantische Zeitschrift für Europaforschung 4/ 2008, č. 2, s. 1–11. Dále srov. HEINZ-GERHARD HAUPT, JÜRGEN KOCKA, *Comparison and Beyond. Traditions, Scope, and Perspectives of Comparative History*, in: Comparative and Trans-National History: Central European Approaches and New Perspectives, (edd.) Heinz-Gerhard Haupt, Jürgen Kocka, New York

také tzv. krize národních interpretačních rámců.² Stále více byla zpochybnována samozřejmost, s níž byl národ či národní stát brán jako esencionalizovaná entita v historické či literární vědě i jiných oborech. Zároveň se však rozchod tzv. vzta-hových přístupů s esencionalizovanou kategorií národa a riziky reprodukování národních výkladových rámců ukázal jako nesnadný. Například koncept kulturních transferů (*transferts culturels*) formulovaný v polovině 80. let Michele Espagne a Michaelem Wernerem se zrodil z kritického postoje vůči komparatistice, jež sice národní interpretační rámce překračovala, klasickými privilegovanými jednotkami srovnávání pro ni však zůstávaly národně-státní celky. Zkoumání kulturních transferů se zaměřilo na sféru a aktéry prostředkování, osvojování a přetváření přenášených obsahů, praxí i materiálních předmětů. V počáteční fázi se badatelé a badatelky soustředili především na dvě poměrně elitně náci-onálně-státně vymezené kultury, resp. kulturní okruhy (*nationalstaatlicher Kultur-en*): francouzský a germanofonní (postupně francouzský a saský či francouzský a rakouský).³ Ačkoli tedy ústřední pojem transferových přístupů představuje kultura, zůstávala dlouho nacionálně definovaná.

2004, s. 19. Případně MICHAEL WERNER, BÉNÉDICTE ZIMMERMANN, *Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der Histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen*, *Geschichte und Gesellschaft* 28/ 2002, s. 607. K dlouhodobému významu konceptu transnacionalismu v rámci studií migrace srov. LAURA BRIGGS, GLADYS MCCORMICK, J. T. WAY, *Transnationalism: A Category of Analysis*, *American Quarterly* 60/2008, s. 645; „In 2007, ‘transnationalism’ is in the title of literally hundreds of academic journal articles; a search of commercial academic databases suggests that the overwhelming majority of them are on human migration.”

2 Pojem „národní interpretační rámec“ je v zahraničních studiích k relačním dějinným přístupům velmi etablovaný. Na jeho nedostatečnou precizaci upozornil v českém prostředí JAN HORSKÝ, *Co je to „národní rámec“? Několik poznámek, otázek a úvah na okraj článku Miloše Řezníka*, *Dějiny – teorie – kritika* 5/2008, s. 278–279, jenž nabídl možnost jej volně vymežit jako snahu „studovaný jev vždy nejprve kontextualizovat v národních dějinách“.

3 Tuto fázi přehledně shrnují KATHARINA MIDDEL, MATTHIAS MIDDEL, *Forschungen zum Kulturtransfer: Frankreich und Deutschland, Grenzgänge* 2/1994, s. 107–122. Z raných studií srov. MICHEL ESPAGNE, MICHAEL WERNER, *Deutsch-französischer Kulturtransfer im 18. und 19. Jahrhundert. Zu einem neuen interdisziplinären Forschungsprogramm des C.N.R.S.*, *Francia* 13/1985, s. 502–510; MICHEL ESPAGNE, MICHAEL WERNER, *La construction d’une référence culturelle allemande en France. Genèse et histoire*, *Annales* 42/1987, s. 969–992; MICHEL ESPAGNE, MICHAEL WERNER, *Deutsch-Französischer Kulturtransfer als Forschungsgegenstand. Eine Problemskizze*, in: *Transferts. Les relations interculturelles dans l’espace franco-allemand (XVIIIe–XIXe siècle)*, (edd.) Michel Espagne, Michael Werner, Paris 1988, s. 11–34. Z pozdějších prací například *Von der Elbe bis an die Seine. Kulturtransfer zwischen Sachsen und Frankreich im 18. und 19. Jahrhundert*, (edd.) MICHEL ESPAGNE, MATTHIAS MIDDELL, Leipzig 1993; MICHEL ESPAGNE, *Les transferts culturels franco-allemands*, Paris 1999; *Ein Frühling dem kein*

Revize původní vazby výzkumu na národně-státní kultury je významná především v bádání o období před nástupem modernizace.⁴ Jak upozornil Cornel A. Zwierlein,⁵ kulturní výměna v tomto období se vyznačuje především mnohostí institucí, jež se na kulturním přenosu podílejí. Místo národních společenství v moderním smyslu slova vstupují do hry sociální jednotky definované jazykově, konfesijně či teritoriálně-feudálně. Specifickou roli při kulturním přenosu rovněž sehrávaly rodinné sociální sítě a klany, jejichž členové a členky působili jako „zprostředkovatelé kontaktů“ (*brokers*), a to i na poměrně velké geografické vzdálenosti.⁶ Již v rané fázi byl v bádání přítomný právě silný sociálně historický důraz, který později rozvinul Johannes Paulmann a který se – v opozici vůči „módnímu kulturalismu“ – soustředil na sociální předpoklady přenosů, sociální a politické instituce a zájmy a strategie zprostředkovatelů či role transferů při produkci kolektivních identit.⁷ V návaznosti na ranou fázi *Kulturtransferforschung* se na počátku 90. let rovněž zformoval směr bádání, který se pokoušel přenos kulturních jednotek exaktně kvantifikovat, soustředil se na proměny různých konceptů a pojmů v průběhu kulturní adaptace a poukázal na význam médií při těchto proměnách.⁸

Sommer folgte? Französisch-österreichische Kulturtransfers seit 1945, (edd.) THOMAS ANGERER, JACQUES LE RIDER, Wien 1999. Na tradici výzkumu dvou nacionálně státních kultur částečně navazuje také sborník *Aneignung und Abwehr. Interkultureller Transfer zwischen Deutschland und Grossbritannien im 19. Jahrhundert*, (edd.) RUDOLF MUHS, JOHANNES PAULMANN, WILIBALD STEINMETZ, Bodenheim 1998.

4 THOMAS FUCHS, SVEN TRAKULHUM, *Kulturtransfer in der Frühen Neuzeit: Europa und die Welt*, in: *Das eine Europa und die Vielfalt der Kulturen. Kulturtransfer in Europa 1500–1850*, (edd.) Thomas Fuchs, Sven Trakulhum, Berlin 2003, s. 11; z novější literatury k problematice přenosu v raném novověku srov. *Kultureller Austausch. Bilanz und Perspektiven der Frühneuzeitforschung*, (ed.) MICHAEL NORTH, Köln-Weimar-Wien, 2009.

5 CORNEL A. ZWIERLEIN, *Komparative Kommunikationsgeschichte und Kulturtransfer im 16. Jahrhundert – Methodische Überlegungen entwickelt am Beispiel der Kommunikation über die französischen Religionskriege (1559–1598) in Deutschland und Italein*, in: *Kulturtransfer. Kulturelle Praxis im 16. Jahrhundert*, (ed.) Wolfgang Schmale, Wien-Innsbruck 2003, s. 88.

6 DOROTHEA NOLDE, CLAUDIA OPITZ-BELAKHAL, *Kulturtransfer über Familienbeziehungen – einige einführende Überlegungen*, in: *Grenzüberschreitende Familienbeziehungen. Akteure und Medien des Kulturtransfers in der Frühen Neuzeit*, (edd.) Dorothea Nolde, Claudia Opitz-Belakhal, Köln-Weimar-Wien 2008, s. 7–8.

7 JOHANNES PAULMANN, *Internationaler Vergleich und interkultureller Transfer. Zwei Forschungsansätze zur europäischen Geschichte des 18. bis 20. Jahrhunderts*, *Historische Zeitschrift* 267/1998, s. 649–685.

8 HANS-JÜRGEN LÜSEBRINK, ROLF REICHARDT, *Histoire des concepts et transferts culturels, 1770–1815*, *Genèses* 14/1994, s. 27–41; z pozdějších výstupů srov. především *Kulturtransfer im Epochenumbruch, Frankreich 1770–1815*, (edd.) HANS-JÜRGEN LÜSEBRINK, ROLF REICHARDT, díl 2, Leipzig 1997.

Široká shoda panuje na nejobecnější Lüsebrinkově definici, podle níž se *Kulturtransferforschung* zabývá interkulturní cirkulací artefaktů, kulturních praxí a vzorců chování, institucí, idejí, diskurzů, textů a významových vzorců.⁹ Historický výzkum se zaměřuje především na konkrétní průběh výměny mezi společnostmi a již méně na její dlouhodobé konsekvence, jako by tomu bylo například u antropologického konceptu *métissage*.¹⁰ Původ kulturních interakcí se hledá v oblasti ekonomických a politických zájmů, avšak již Lüsebrink zdůrazňoval i rovinu emocionality aktérů.¹¹ Některé přístupy se více soustřeďují na mechanismy přenosu, jiné na proměnu struktur či významů v souvislosti s přenosem. Zásadní jsou přitom všechny tři fáze přenosu: výběr přenášených obsahů, jejich interkulturní zprostředkování a procesy recepce, které rovněž Lüsebrink přehledně kategorizuje (rozlišuje nápodobu, různé formy adaptace, komentář, produktivní recepci, negativní transfer atd.).¹² Tradičně největší pozornost je věnována přijímající kultuře a kontextu přejímání – někteří badatelé a badatelky, například Dorothea Nolde a Claudia Opitz-Belakhal, dokonce definují „úspěšný“ kulturní transfer právě s ohledem na to, zda v recepční kultuře působí změny.¹³

Diskuse o procesech kulturní výměny v minulosti vedla kromě rozšíření tematického záběru k prohloubení teoretického uvažování, které nepřekvapivě ovlivnila především sociální a kulturní antropologie. Zformovala se tak poměrně nesourodá skupina přístupů a metodologií, které dobře ilustrují mnohost a různorodost samotného výzkumu o kulturní výměně. Patrně nejvýznamněji se tyto diskuse dotkly samotného pojmání kultury v historickém výzkumu. Hans-Jürgen Lüsebrink označuje kulturní transfer za jednu z nejvýznamnějších dimenzí interkulturní komunikace.¹⁴ V souvislosti s důrazem na interkulturní povahu transferů nabyla na významu diskuse o tom, jak kulturu konceptualizovat a jak ji

9 HANS-JÜRGEN LÜSEBRINK, *Kulturtransfer – Methodisches Modell und Anwendungsperspektiven*, in: *Europäische Integration als Prozess von Angleichung und Differenzierung*, (ed.) Ingeborg Tömme, Opladen 2001, s. 213–214.

10 HANS-JÜRGEN LÜSEBRINK, *Kulturtransfer – neuere Forschungsansätze zu einem interdisciplinären Problemfeld der Kulturwissenschaft*, in: *Ent-grenzte Räume. Kulturelle Transfers um 1900 und in der Gegenwart*, (edd.) Helga Mitterbauer, Katharina Scherke, Wien 2005, s. 27.

11 H.-J. LÜSEBRINK, *Kulturtransfer – Methodisches Modell*, s. 222.

12 H.-J. LÜSEBRINK, *Kulturtransfer – Methodisches Modell*, s. 215–219; TÝŽ, *Kulturtransfer – neuere Forschungsansätze*, s. 28.

13 D. NOLDE, C. OPITZ-BELAKHAL, *Kulturtransfer über Familienbeziehungen*, s. 3.

14 H.-J. LÜSEBRINK, *Kulturtransfer – Methodisches Modell*, s. 213.

užívat jako analytickou kategorii. Stejně jako je kulturní výměna otevřený proces, v recepční kultuře se kříží řada vlivů a některé přenosy fungují multilaterálně,¹⁵ i samotnou kulturu můžeme považovat za heterogenní, hybridní a otevřenou k neustále proměně.¹⁶ Při pojmenování změn, k nimž dochází v důsledku kulturního přenosu v recepční kultuře i v přenášeném obsahu, přichází ke slovu řada antropologických konceptů, jako právě *métissage*, *kreolizace*, *indigenizace*, *Recyclage culturel*, *Third Space*, *Syncretisme* atd.¹⁷ Zvláštní pozornost historikové a historičky věnují také kontaktním zónám a transkulturním prostorům jako místům hybridizace kultur.¹⁸ Současné bádání počítá čím dál více s tím, že do kulturního transferu vstupují asymetrie. Ačkoli byl pojem kulturního transferu původně vyvinut pro přenos mezi „srovnatelnými“ společnostmi,¹⁹ tento předpoklad byl v průběhu 90. let revidován – kultury (ať již dvě či více) se podílejí na transferu různým způsobem. Většinou se jedná o rozdílná společenství, mnohonásobný přenos se nemusí geograficky a časově shodovat apod. Lüsebrink dokonce hovoří o mnohovrstevnatých asymetriích.²⁰

Neméně závažná je otázka, jakým způsobem se proměňují přenášené „jednotky“, a především jak v průběhu kulturního přenosu „přepisují“ symbolické

15 MICHAEL WERNER, BÉNÉDICTE ZIMMERMANN, *Beyond Comparison. Histoire croisée and the Challenge of Reflexivity*, *History and Theory* 45/2006, s. 30–50. V raně novověkém výzkumu se spíše zdůrazňuje současný vliv několika center (jejich vzájemná závislost, která by mohla mít dopady na dynamiku proměny, se předpokládá již méně), k polycentralitě srov. D. NOLDE, C. OPITZ-BELAKHAL, *Kulturtransfer über Familienbeziehungen*, s. 5.

16 JÖRG FEUCHTER, *Cultural Transfers in Dispute: An Introduction*, in: *Cultural Transfers in Dispute. Representations in Asia, Europe and the Arab World since the Middle Ages*, (edd.) Jörg Feuchter, Friedhelm Hoffmann, Bee Yun, Frankfurt am Main-New York 2011, s. 15–16.

17 H.-J. LÜSEBRINK, *Kulturtransfer – Methodisches Modell*, s. 219; TÝŽ, *Kulturtransfer – neuere Forschungsansätze*, s. 23–27, 29–30.

18 O hybriditě a komplexitě jako dvou antropologických inspiracích srov. MICHEL ESPAGNE, *Die anthropologische Dimension der Kulturtransferforschung*, in: Helga Mitterbauer – Katharina Scherke (edd.), *Ent-grenzte Räume. Kulturelle Transfers um 1900 und in der Gegenwart*, Wien 2005, s. 77–80.

19 Za problém to považuje ještě HARTMUT KAELBLE, *Foreword*, in: *Cultural Transfers in Dispute. Representations in Asia, Europe and the Arab World since the Middle Ages*, (edd.) Jörg Feuchter, Friedhelm Hoffmann, Bee Yun, Frankfurt am Main-New York 2011, s. 11.

20 H.-J. LÜSEBRINK, *Kulturtransfer – Methodisches Modell*, s. 214–215. K problematice vztahu transferu a srovnání HARTMUT KAELBLE, *Die interdisziplinären Debatten über Vergleich und Transfer*, in: *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften*, (edd.) Hartmut Kaelble, Jürgen Schriewer, Frankfurt 2003; *Kulturtransfer und Vergleich*, (ed.) MATTHIAS MIDDEL, Leipzig 2000.

významy. Proměny významů představují badatelskou výzvu právě proto, že je ovlivňují zcela konkrétní faktory související s průběhem přenosu i recepční kulturou – zde je možné aplikovat koncept tzv. lokalizovaného přenosu.²¹ Zásadní je rovněž otázka, jak proměny významů souvisejí s mediálním prostředím, v němž kulturní přenos probíhá.

Dalším nosným přístupem je propojení kulturního transferu s utvářením kulturních identit a představ o „Jiném“. Samotný interkulturní přenos totiž vůbec nemusí difference umenšovat; naopak je může produkovat. Právě během přenosů se vytvářejí širě sdílené, často implicitní představy o hranicích mezi „my“ a „oni“, příslušnosti k různým společenstvím atd.

Z hlediska historické antropologie představuje významné badatelské pole problematika individuálního vnímání přenosu a případy nezdařeného kulturního transferu či přímo odmítání určité formy kulturního přenosu ze strany historických aktérů. Strategie aktérské svéhlavosti (*Eigen-Sinn, agency*) však nejsou v tomto smyslu projevem neproblematické autonomie aktérů, úzce souvisejí se specifiky přijímající kultury, jejími diskurzy, kulturními praxemi, normativními systémy; jednotlivé kauzy spojené s odmítnutím kulturních transferů tudíž také otevírají možnost z jiné perspektivy popsat samotnou recepční kulturu.

Přestože výše zmíněné přístupy mohou vypovídat o konkrétních průbězích a mechanismech kulturní výměny v minulosti, jen zřídka se zabývají významem a souvislostmi toho, že historikové a historičky vůbec nějaký typ jednání v minulosti klasifikují a popisují jako kulturní přenos. Jak historikové a historičky popisují interkulturní přenosy a komunikaci? A jak použití těchto kategorií souvisí s ideologickými a hodnotovými rámci, kulturními identitami či imaginacemi společenství, jež produkuje vědění o dějinách? Podobné otázky si klade průlomový sborník publikovaný před pěti lety Jörgem Feuchterem, Friedhelmem Hoffmannem a Bee Yunem nazvaný *Cultural Transfers in Dispute: Representations in Asia, Europe and the Arab World since the Middle Ages*.²²

21 HARTMUT KAEUBLE, *Herausforderungen an die Transfergeschichte*, *Comparativ* 16/2006, s. 7–12.

22 *Cultural Transfers in Dispute. Representations in Asia, Europe and the Arab World since the Middle Ages*, (edd.) JÖRG FEUCHTER, FRIEDHELM HOFFMANN, BEE YUN, Frankfurt am Main-New York 2011. V českém výzkumu se tento koncept zatím uplatnil pouze v bádání o reprezentacích renesančního humanismu, který byl od 19. století popisován jako specifický přenos civilizačních hodnot z Itálie do zaalpského prostoru a následně do evropských (semi)periferií. Srov. LUCIE STORCHOVÁ, *The Role of (Trans)National (Meta)Narratives in Representations of Cultural Transfers: The Case of European and Bohemian Renaissance Humanism(s)*, in: *Processes of*

Kapitolu samu pro sebe představuje diskuse o konceptu kulturního transferu vedená z pozice komparativních dějin, která se snaží pojmenovat přednosti a limity obou přístupů. Jak naznačil již Mathias Middel, je zřejmé, že výzkumy na poli kulturního transferu problematizovaly již od počátku 90. let samotnou kategorii „srovnání“, a do jisté míry tak předjímaly pozdější trend transnacionálních a globálních přístupů.²³

V kontextu zmíněné diskuse a zároveň jako možnou cestu překonávající limity komparativní a transferové metodologie představili Michael Werner a Bénédicte Zimmermann v několika programových studiích postupy *histoire croisée*.²⁴ Její přínos nespočívá „pouze“ ve studiu vzájemně propojených a proměňujících se jevů; *histoire croisée* se především hlásí k odlišným epistemologickým východiskům. Zatímco komparativní dějiny a kulturní transfer spíše odkrývají či znovu ustavují minulou realitu, *histoire croisée* počítá s pluralitou různých úhlů pohledu a divergencí plynoucí z různých jazykových úzů, terminologií, uplatňovaných konceptualizací, disciplín a badatelských tradic.²⁵ Kritické reflexi je třeba soustavně podrobovat jak samotné předměty studia, tak kategorie analýzy a poznávající subjekty, jež jsou výsledkem neustálého přeskupování komplexních procesů křížení a prolétání.

Cultural Exchange in Central Europe, 1200–1800, (ed.) Veronika Čapská, Opava 2014, s. 35–75; TÝŽ, *The „Apostle“ of Renaissance Humanism in Moravia? Re-Figuring Augustinus Olomucensis in Modern Czech Historiography*, in: Augustinus Moravus Olomucensis, (edd.) Péter Ekler, Farkas Gábor Kiss, Budapest 2015, s. 149–156.

23 K debatě zpětně srov. MATTHIAS MIDDELL, *The Search for a New Place for the 18th Century in Global History Narratives*, in: Cultural Transfers, Encounters and Connections in the Global 18th Century, (ed.) Matthias Middel, Leipzig 2014, s. 18. Na vedení debaty se výrazně podílel a sumarizoval ji HARTMUT KAEUBLE, *Die interdisziplinären Debatten über Vergleich und Transfer*, in: Vergleich und Transfer, s. 469–493; TÝŽ, *Die Debatte über Vergleich und Transfer und was jetzt?*, <http://www.hsozkult.de/article/id/artikel-574>, in: H-Soz-Kult, 08.02.2005 [náhled 23.2.2016]. Následně v anglickém překladu HARTMUT KAEUBLE, *Between Comparison and Transfers – and What Now? A French–German Debate*, in: Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives, (edd.), Heinz-Gerhard Haupt, Jürgen Kocka, New York–Oxford 2009, s. 33–38. V českém prostředí lze jako určitý ohlas této debaty zmínit studii MILAN SCHOLZ, *Komparativní přístup v historiografii a transnacionální historická problematika*, Sociální studia 6/2009, s. 69–87. Nejnověji se obrané komparativních dějin v reakci na kritiky ze strany *histoire croisée* a jiných pozic věnuje například PHILIPPA LEVINE, *Is Comparative History Possible?*, History and Theory 53/2014, 331–347.

24 M. WERNER, B. ZIMMERMANN, *Vergleich, Transfer, Verflechtung*, s. 607–636; TÝŽ, *Penser l'histoire croisée. Entre empirie et réflexivité*, Annales 58/2003, s. 7–36; TÝŽ, *Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity*, History and Theory 45/2006, 1, s. 30–50.

25 M. WERNER, B. ZIMMERMANN, *Beyond Comparison*, s. 32.

Předměty a kategorie analýzy nemají být chápány esencialisticky, nýbrž jako proměnlivé. Proto je třeba důsledně historizovat, stejně jako vztahy mezi badatelem a předmětem studia. Cílem *histoire croisée* je využívat protínání a proplétání perspektiv a posunů úhlů pohledů ke studiu produkce vědění a jeho efektů. Přístup těchto tzv. provázaných či „propletených“ dějin by měl být dle Wenera a Zimmermann aplikovatelný nejen v historických vědách, ale i v jiných disciplínách kombinujících dimenze současnosti a minulosti.²⁶ Zatímco komparativním dějinám bývá často vyčítána redukce komplexity, v případě *histoire croisée* naopak komplexita díky neustálému reflektivnímu kontextování exponenciálně narůstá.

Příkladem studie, v níž lze spatřovat aplikaci *histoire croisée* spolu s komparativními dějinami, je analýza socio-kulturních a politických vzorců migračních toků a jejich historiografické reprezentace čínské pracovní migrace do Singapur z pera Kelvina E. Y. Lowa, jenž klade důraz na multiperspektivitu a reflexi produkce historického vědění.²⁷

Transnacionální, nebo transkulturní dějiny?

Relační přístupy v historických vědách se v různých zemích uplatňují poměrně nerovnoměrně a oscilují v určitém napětí mezi kategoriemi národa a kultury, jak je patrné z konkurujících si, částečně se překrývajících směrů *transnational* a *transcultural history*. Tato pojmová a konceptuální nejasnost patrně určitou měrou také souvisí se sémantickým polem anglického pojmu *nation*, jenž odkazuje spíše na státní celek než na pospolitost s etnickými, jazykovými a dalšími charakteristikami, jak je tomu například v němčině a ve většině slovanských jazyků.²⁸

26 M. WERNER, B. ZIMMERMANN, *Beyond Comparison*, s. 33. V českém prostředí, v němž byly vztahové přístupy dlouho reflektovány spíše okrajově, razil M. SCHOLZ, *Komparativní přístup v historiografii*, pro *histoire croisée* termín „křížené“ dějiny, jenž respektuje původní přenesení významu z oblasti genetického křížení. Protože relační přístupy v historické vědě procházely v poměrně rychlém sledu vlnami diskusních posunů, jeví se ve zpětné perspektivě jako vhodnější mluvit spíše o provázaných či propojených dějinách (ostatně oficiálním německým protějškem termínu *histoire croisée* se takřka simultánně stalo označení *Verflechtungsgeschichte*).

27 KELVIN E. Y. LOW, *Chinese Migration and Entangled Histories: Broadening the Contours of Migratory Historiography*, *Journal of Historical Sociology* 27/2014, s. 75–102.

28 Srov. například MIROSLAV HROCH, *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*, Praha 1999, s. 8.

V anglofonním prostředí je zřetelná tendence chápat *transnational history* jako zastřešující termín, který zahrnuje vztahové přístupy i tradici *global history*. Jde o koncept dlouhodobě etablovaný a velmi úspěšný, i když metodologicky spíše vágní. Editor rozsáhlé encyklopedie k transnacionálním dějinám a autor nedávno vydané monografie *Transnational history* Pierre-Yves Saunier zdůrazňuje, že jde o úhel pohledu, perspektivu (spíše než metodu či subdisciplínu), která se soustředí na vztahy, propojení a cirkulace mezi a napříč entitami, jimiž lidé uspořádávají svůj pospolitý život.²⁹

Jestliže určité omezení transnacionálního přístupu představuje odkazování na kategorii národa již v samotném názvu, možným řešením je tento problém přiznaně kriticky reflektovat. Vymežit pojem transnacionalismus jako analytickou kategorií se z poststrukturalistických pozic pokusili i Laura Briggs, Gladys McCormick a J. T. Way. Inspirovali se při tom feministickou teorií a vlivnou definicí genderu navrženou Joan W. Scott. Zdůrazňují, že národ lze chápat jako ideologii vztahenou na určité území, jeho obyvatele a ekonomické i sociální instituce, jež tedy představuje mnohem více než pouhé pojmenování kusu země.³⁰ Národ je tak v jejich pojetí rovněž „primární způsob označování mocenských vztahů“.³¹ Je to koncept, jenž produkuje celou řadu spřízněných socio-kulturních kategorií diference, jako jsou domov, vlast, imigranti, bezpečnost, minority apod.³²

Laura Briggs, Gladys McCormick a J. T. Way považují transnacionalismus za produktivní interdisciplinární paradigma.³³ Jako paradigma chápe transnacionální dějiny řada dalších vědců. Například podle Philippa Thera jde o nové paradigma orientované na aktérství prostředkovatelů kulturní výměny, zaměřené na vztahy mezi kulturami, společnostmi či sociálními segmenty a záměrně překračující hranice jedné kultury či země.³⁴

29 PIERRE-YVES SAUNIER, *Transnational History*, Basingstoke (UK)-New York 2013, s. 2–4. Srov. též AKIRA IRIYE, PIERRE-YVES SAUNIER, *Introduction*, in: *The Palgrave Dictionary of Transnational History from the Mid-19th Century to the Present Day*, (edd.) Akira Iriye, Pierre-Yves Saunier, Basingstoke (UK)-New York 2009.

30 L. BRIGGS, G. MCCORMICK, J. T. WAY, *Transnationalism: A Category of Analysis*, s. 637.

31 L. BRIGGS, G. MCCORMICK, J. T. WAY, *Transnationalism: A Category of Analysis*, s. 637.

32 L. BRIGGS, G. MCCORMICK, J. T. WAY, *Transnationalism: A Category of Analysis*, s. 637.

33 L. BRIGGS, G. MCCORMICK, J. T. WAY, *Transnationalism: A Category of Analysis*, s. 626.

34 PHILIPP THER, *The Transnational Paradigm of Historiography and Its Potential for Ukrainian History*, in: *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*, (edd.) Philip Ther, Georgiy Kasianov, Budapest-New York 2009, s. 86. Naopak Kiran Klaus Patel je skeptický k tomu, že by se transnacionální dějiny mohly stát novým paradigmatem.

Za nový obrat či přinejmenším nový trend označuje zkoumání procesů kulturní výměny také Peter Burke. Jako kulturní historik raně novověkých dějin se spíše než o koncept národa zajímá o roli jazyka. Koncept kulturního transferu považuje za příliš technicistní a evokující lineární, jednosměrný pohyb. Za poněkud vhodnější proto pokládá pojem kulturní výměna či výměny v plurálu (*cultural exchanges*), přičemž klade důraz na procesy dekontextualizace, rekontextualizace a domestikace.³⁵ S ohledem na roli jazyka a překládání, jež jsou podle něj ústřední pro procesy kulturní výměny, v návaznosti na sociální a kulturní antropologii prosazuje pojem kulturní překlad.³⁶ Jazykový překlad je podle něj pouze špičkou ledovce, jednou z nejzřetelnějších aktivit probíhajících v rámci procesů kulturního překládání.³⁷

Pod vlivem kulturní a sociální antropologie upřednostňují při výzkumu vztahových dějin kategorií kultury vedle Petera Burkea také další badatelé a badatelky. K tzv. transkulturním dějinám se hlásí Wolfgang Schmale, který označuje transkulturalitu za výsledek kulturních transferů. Vychází ze sémiotického pojetí kultury a jako předměty kulturního transferu rozlišuje tzv. kulturémy, tedy kulturní produkty úzce spjaté s identitami, a strukturémy, tj. určité techniky či styly s identitotvorným potenciálem.³⁸

S ohledem na tůhnutí historiografie k empirismu se domnívá, že transnacionální dějiny budou spíše představovat jednu z perspektiv, jež bude koexistovat s jinými přístupy. Srov. KIRAN KLAUS PATEL, *Transnationale Geschichte. Ein Neues Paradigma?*, H-Soz-Kult, 2.02.2005, <http://www.hsozkult.de/article/id/artikel-573> [náhled 25.2.2016].

35 Srov. PETER BURKE, *Translating Knowledge, Translating Cultures*, in: *Kultureller Austausch. Bilanz und Perspektive der Frühneuzetforschung*, (ed.) Michael North, Köln-Weimar-Wien, s. 69–70: „Again, the idea of a ‘transfer’ of knowledge is less helpful than the idea of the transfer of technology on which the concept was modelled. For one thing, when there is an encounter between two cultures, information usually flows in both directions, even if in unequal amounts. We might therefore speak of intellectual or cultural ‘exchanges’. But even the term ‘Exchange’ is unsatisfactory in some ways. Like the old term ‘tradition’, it implies handing over something that remains more or less unchanged. However, it has become increasingly apparent in the last generation, in studies ranging from sociology to literature, that ‘reception’ is not passive but active. Ideas, information, artefacts and practices are not simply adopted but on the contrary, they are adapted to their new cultural environment. They are first decontextualized and then recontextualized, domesticated or ‘localized’. In a word, they are ‘translated’.“

36 PETER BURKE, *Lost (and Found) in Translation. A Cultural History of Translators and Translation in Early Modern Europe*, *European Review* 15/2007, s. 83–84; PETER BURKE, RONNIE PO-CHIA HSIA, *Introduction*, in: *Cultural Translation in Early Modern Europe*, (edd.) Peter Burke, Ronnie Po-Chia Hsia, Cambridge 2007, s. 1.

37 P. BURKE, *Lost (and Found) in Translation*, s. 83.

38 WOLFGANG SCHMALE, *Einleitung: Das Konzept „Kulturtransfer“ und das 16. Jahrhundert. Einige Theoretische Grundlagen*, in: *Kulturtransfer. Kulturelle Praxis*, s. 41–61, plynule přechází od

Transkulturní spíše než transnacionální přístup preferuje rovněž Madeleine Herren-Oesch. Transkulturalita se dle ní distancuje od představy, že kultury lze chápat jako jednotky sledovatelné chronologicky v rámci jednoho vývojového modelu. Pro metodologickou využitelnost konceptu transkulturality považuje za klíčové sladit chápání sociálních sítí a hranic ve smyslu, jak je chápou a zkoumají současné sociální vědy.³⁹

Posilování relační perspektivy napříč obory s sebou přináší právě kritickou reflexi představ řádu a vymezování hranic, zájem o prostor a jeho sociokulturní utváření. Ke slovu přicházejí sociální vědci jako Manuel Castells se svou teorií společnosti sítí a sociokulturního prostoru toků⁴⁰ či Joanna Pfaff Czarnecká, s níž je spjat posun od konceptu identit k přináležetostem (*Zugehörigkeit/belonging*), zaostrující opět na aktérskou situovanost či zaujímání pozic (*Positionierung/positioning*) v sociálním prostoru. Přináležetost definovaná jako emocionalizovaná sociální situovanost s sebou nese větší důraz na dynamičnost vztahování se a stává se nástrojem ke studiu dynamiky sociability.⁴¹

zájmu o kulturní transfer k transkulturním dějinám a jeho metodologické rozvrhy flexibilně reagují na širší proměny relačních přístupů; TÝŽ, *Eine transkulturelle Geschichte Europas – migrationsgeschichtliche Perspektiven*, in: Europäische Geschichte Online (EGO), <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-de> URN: urn:nbn:de:0159-2010102507 [náhled 22.2.2016]; TÝŽ, *Theory and Practices of Cultural Exchange within Europe*, in: Cultural Exchange and Consumption Patterns in the Age of Enlightenment. Europe and the Atlantic World, (edd.) Veronika Hyden-Hanscho, Renate Pieper, Werner Stangl, Bochum 2013, s. 19–24.

39 MADELEINE HERREN, *Transkulturelle Geschichte: globale Kultur gegen die Dämonen des Eurozentrismus und des methodischen Nationalismus*, *Traverse: Zeitschrift für Geschichte/Revue d'histoire* 19/2012, č. 2, s. 154–169.

40 MANUEL CASTELLS, *The Information Age: Economy, Society, and Culture*, díl 1: *The Rise of the Network Society*, Chichester 2010. Dále srov. W. SCHMALE, *Theory and Practices of Cultural Exchange*, s. 22; *Transcultural History: Theories, Methods, Sources*, (edd.) MADELEINE HERREN, MARTIN RÜESCH, CHRISTIANE SIBILLE, Berlin 2012, s. 5–6. V českém prostředí propojila podněty historické translologie s Castellovou teorií společnosti jako prostoru toků a interakcí studie VERONIKA ČAPSKÁ, *Cultural Transfers by Means of Translation. Bohemian Lands as a Space of Translation Flows during the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, in: *Processes of Cultural Exchange in Central Europe, 1200–1800*, s. 77–127.

41 Srov. JOANNA PFAFF-CZARNECKA, *From „identity“ to „belonging“ in Social Research: Plurality, Social Boundaries, and the Politics of the Self*, in: *Ethnicity, Citizenship and Belonging: Practices, Theory and Spatial Dimensions*, (edd.) Sarah Albiez, Nelly Castro, Lara Jüssen, Eva Youkhana, Madrid-Frankfurt am Main, s. 199–219; TÁŽ, *Heimat und Zugehörigkeit in Europa*, http://www.kas.de/upload/themen/deutschesprache/121106_Vortrag_pfaff-czarnecka.pdf [náhled 22.2.2016].

V empirické rovině se výzkum orientovaný na překračování národních historiografických rámců střetává se státně zastřešovanou organizací pramenných a hmotných sbírek do sítí paměťových institucí, jako jsou „národní“ archivy, muzea či galerie. Vztahové dějiny však zároveň slibují docenění textů, pro něž v národně-státních modernizačních naratívech nebylo místo či jež se vymykají národním literárním kánonům a které Mohamad Tavakoli-Targhi příznačně nazval *homeless texts*.⁴²

V pramenné i metodologické rovině tedy chápeme vztahové přístupy v historických vědách jako šanci do budoucna. Takřka tři desetiletí intenzivního výzkumu a diskusí naznačují, že se nejedná pouze o módní vlnu. Tzv. „trans- obrat“ zdaleka není jen záležitostí historických disciplín, ale probíhá paralelně v jiných oblastech sociokulturního poznání (například na poli postkoloniálních studií, výzkumu migrací a diaspor či nacionalismu, translatologie apod.). Vztahové dějiny poskytují příležitost vstupovat do aktuálních interdisciplinárních dialogů. Historické vědy tak mohou být schopné zaostřovat pozornost na vysoce aktuální až třaskavé otázky, dříve než se stanou předmětem masmediálního zájmu. Jako příklad lze zmínit až podivuhodně příhodný soubor studií vydaný v roce 2009 Philippem Thèrem a Georgijem Kasianovem *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*. Tato multiperspektivní analýza problémů ukrajinských dějin byla ukázková svým metodologicko-obsahovým pojetím již v době svého vzniku a vzápětí byla aktualizována následným vývojem událostí na Ukrajině. Oba editoři také formulovali názor, že pro dějiny středověchodní a východní Evropy se jeví „trans- přístupy“ jako velmi slibné.⁴³ Podobně bychom mohly zmínit dlouhotrvající zájem o historické studium migrací, jenž výrazně předcházela evropské uprchlické humanitární krizi.

Zároveň je třeba zdůraznit, že politické právní a správní systémy v minulosti byly často národně-státně podmíněné a národní strukturování sociokulturní sféry bude vždy nutné brát v potaz.⁴⁴ Zvýšená citlivost vůči překračování hranic však patrně zůstane trvalou součástí historicky orientovaného bádání – jak ve vztahu k předmětu studia neomezenému národními rámci, tak u vlastního oboru hledajícího zdroje nových analytických možností u jiných disciplín.

42 Srov. MOHAMAD TAVAKOLI-TARGHI, *The Homeless Texts of Persianate Modernity*, Cultural Dynamics 13/2001, s. 263–291; M. HERREN, *Transkulturelle Geschichte*, s. 156.

43 P. THÈRE, G. KASIANOV, *A Laboratory of Transnational History*, s. 3.

44 Srov. M. WERNER, B. ZIMMERMAN, *Vergleich, Transfer, Verflechtung*, s. 629.

Tematický blok

Harmut Kaelble před deseti lety upozorňoval, že bádání o kulturním transferu, *histoire croisée* či přístupy, které obecně kombinují komparativní a relační perspektivu, dlouhodobě postrádají intenzivnější propojování metodologie s praxí. Teoretické debaty předběhly samotný historický výzkum, který vyžaduje mnohaleté bádání. Toto tematické číslo jsme se proto snažily koncipovat tak, aby přineslo soubor metodologicko-empiricky vyvážených studií autorů a autorek oslovených na základě zaslaných abstraktů.

Tematický blok otevírá studie Václava Smyčky analyzující ukotvení osvícenských narativů pokroku a opoždění v asymetrickém modelu kulturního transferu, jenž se promítá do utváření hierarchií vznikajících národních společností. V návaznosti na postkoloniálního teoretika Homiho Bhabhu autor upozorňuje na hypotetické možnosti, jak se z těchto mocenských asymetrií emancipovat.

Následující studie Matěje Kotalíka je příkladem úzkého propojení badatelských tradic komparace a kulturního transferu. Zaměřuje se na srovnání procesů osvojování sovětské právní kategorie *chuliganstvo* v Československu a v Německé demokratické republice. Mimo jiné navrhuje rozšíření modelu transferové analýzy, tak jak je definovali R. Muhs, J. Paulmann a W. Steinmetz, o další fáze zohledňující dosud málo reflektovanou eventualitu regresivních procesů, navazujících na kulturní transfery, které Kotalík nově chápe jako jejich integrální součást.

S komparativně-vztahovým pojetím pracuje také studie Tomáše Pánka, jež představuje spektrum strategií, s jejichž pomocí česká a sudetoněmecká historiografie vyvracela či kompenzovala reprezentace a interpretace konkurujícího dějepisného proudu. Pánkův a také Kotalíkův text přitom v tradici komparativní historiografie usilují o formulování ideálnětypických modelů.

Dvě poslední studie z pera Markéty Křížové a Daniely Hannové se pokoušejí dostat jednomu z hlavních postulátů transnacionálních a transkulturních dějin a vykročit za hranice eurocentrismu. Markéta Křížová analyzuje na příkladu jezuitských misí v severním pohraničí místokrálovství Nové Španělsko příklady multilaterálního kulturního transferu a zdůrazňuje, že nemůžeme předpokládat pouze setkávání dvou homogenních kulturních bloků (indigenního a španělského), ale mnohem spíše složitý proces kulturní interakce daný rozmanitostí společnosti, jež se na něm podílela.

Kontaktům mezi Evropou a postkoloniálním světem v 50. a 60. letech 20. století se věnuje příspěvek Daniely Hannové, kterou zajímá, jak se hodnotový systém arabského prostředí promítl do cirkulace komunistické ideologie a zároveň modifikoval i limitoval působení evropského pojetí komunistické politiky v arabském světě.

Tematicky se k číslu vztahuje také rozsáhlá recenze Stephanie Cirac na knihu Michela Espagne *L'ambre et le fossile*. Cirac si v ní mimo jiné klade otázku, jaké místo zaujímá v Espagnově analýze rusko-německo-francouzských kulturních transferů střední Evropa a zda se lze vytyčením prostorů transferů vyhnout vytváření jiných hranic.

Je tomu shodou okolností přibližně deset let, kdy časopis *Dějiny – teorie – kritika* otiskl na svých stránkách úvahový text Miloše Řezníka postihující odklon od národně dějinných kategorií a interpretací, jenž se autorovi jevil jako pomalu nastupující změna.⁴⁵ S odstupem jednoho desetiletí tak lze předkládaný tematický blok chápat rovněž jako určitou bilanci proměn na poli (nejen) historické vědy.

45 MILOŠ ŘEZNÍK, *Národní kategorie a současná historiografie*, *Dějiny – teorie – kritika* 3/2006, s. 7–34. Srov. též diskusní příspěvek J. HORSKÝ, *Co je to „národní rámec“?*, s. 274–292.